

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2022)

Zeynep ASLAN

Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram
Veli Üniversitesi
zeynep.aslan@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0779-5550>

Kazak Destanlarının Sınıflandırılmasında Tarihî Destanlar Meselesi

*The Issue of Historical Epics in The Classification of
Kazakh Epics*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 11.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 10.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2022

Atıf/Citation

Aslan, Z. (2022). Kazak Destanlarının Sınıflandırılmasında Tarihî Destanlar Meselesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 1033-1048. <https://doi.org/10.34083/akaded.1143102>

Aslan, Z. (2022). The Issue of Historical Epics in The Classification of Kazakh Epics. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (2), 1033-1048. <https://doi.org/10.34083/akaded.1143102>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

* Bu makale, hazırlanmakta olan “Abılay Han ve Kabanbay Batır Destanları Üzerine Karşılaştırma ve İnceleme” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Tarih öğretiminin sözlü anlatılarla sağlandığı yazı öncesi sözlü kültür ortamlarında destanların rolü büyüktür. Bilindiği gibi bir milletin tamamını ya da bir kısmını etkileyen bir olay sonucunda halk arasında oluşan bir şiir ya da türkü, destanın ilk safhasını teşkil eder. Bu şiir, dilden dile yayılır, zamanla başka olaylara bağlı şiirlerle genişler ve bir destancı tarafından düzenlenerek destan biçimini alır. Bu anlamda destanlar tarihten bağımsız değildir. Ancak her destan, tarihi gerçeklerle birebir örtüşmez.

Yüzyıllarca sözlü kültürde yaşayan bir anlatının gerçeklerden uzaklaşması olağandır. Tarihle yakından ilişkili olan destanlar, tarihi destan olarak adlandırılır. Kazak destanlarının konularına göre yapılan tasniflerinde tarihi destanların ayrı bir destan türü mü yoksa bahadırılık destanları içinde mi değerlendirilmesi gerektiği meselesi dikkat çekmektedir. Araştırmacıların bazıları Kazak tarihi destanları diye ayrı bir grup olduğunu kabul etmezken bazıları Kazak tarihi destanlarının bahadırılık destanlarından farklarını ortaya koyup ayrı bir grup ya da ayrı bir destan türü olduğu görüşündedir.

Bu çalışmada Kazak destancılık geleneği bağlamında tarihi destan kavramı ve tarihi destanların temel özellikleri ele alınmış ve tarihi destanlar hakkındaki görüşler ortaya konularak araştırmacıların meseleye yaklaşımları değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde tarihi destanlara ilişkin tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak destanları, tarihi destan, kahramanlık destanları, sözlü kültür, toplumsal bellek

Abstract

Epics have a major role in pre-written culture areas where history education is ensured by oral narratives. As it is known, a poem or a ballad formed as a result of an event affecting all or a part of a nation constitutes the first phase of the epic. This poem spreads from language to language, expands over time with poems related to other events, and takes the form of an epic by being edited by an epic writer. In this context, epics are not independent of history. However, every epic does not exactly coincide with historical facts.

It is normal for a narrative that has lived in oral culture for centuries to drift away from reality. The epics, which are closely related to history, are called historical epics. In the classification of Kazakh epics according to their subjects, the issue of whether historical epics should be evaluated as a separate epic type or within the epics of heroic draws attention. While some of the researchers do not accept that there is a separate group called Kazakh historical epics, some of them think that Kazakh historical epics are a separate group or a separate type of epic by revealing their differences from the epics of heroic.

In this study the concept of historical epic and the basic features of historical epics in the context of Kazakh epic tradition are discussed, the views on historical epics were put forward and the issue was approached was evaluated and the approaches of the researchers to the issue were evaluated by putting forward the opinions about the historical epics. In the conclusion part, determinations about historical epics are given.

Keywords: Kazakh epics, historical epic, heroic epics, oral culture, collective memory

Giriş

Bütün toplumu derinden etkileyen olayların bireylerde uyandırdığı benzer duygular, kolektif bir bilinç yaratır. Bu bilinç, yazılı kültürden çok önce sözlü kültür ürünleri ile kendini ifade alanı bulur ve böylelikle nesilden nesle aktararak uzun yıllar unutulmadan varlığını sürdürebilir. Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'a göre (2019) kolektif bellekte birey hafızası, grup hafızasıyla şekillenir. Toplumsal bellekte saklanan her öge, ait olduğu kültürün kodlarını muhafaza eder ve bu kodlar çeşitli şekillerde yeni nesillere iletilerek kültürün süreklilik kazanması sağlanır.

Sözlü kültürde yaratılan ilk anlatmaların mitler olduğu kabul edilmektedir. Kozmogoni, yaratılış, türeyiş dâhil bütün mitlerin belli bir anlatıcı tarafından, dinî ritüellere bağlı olarak belli bir müzik aleti eşliğinde icra edildiğini ifade eden Metin Ekici, mitik dönemin tamamlandığı sırada mitlerin anlatıcıları olan şaman ve kamların görevlerinin üç parçaya ayrılmasıyla eş zamanlı olarak destan, masal ve efsane türlerinin ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu üç tür arasında yalnızca destanlarda, mitlerde olduğu gibi belli bir anlatıcı tipi bulunduğu dikkat çekerek destan-mit arasındaki ilişkiyi anlatıcı bağlamında değerlendiren Ekici, destancıların "... kabileden devlete giden ve ekonomik olarak birbirine bağımlı bir toplumun bağımsızlık, var olma ve devlet kurma mücadelelerini dile getiren anlatmaları, mitik dönemdeki anlatmalardan farklı olarak bir kahraman etrafında oluşturduklarını ve yaratılan anlatmaları belirsiz değil belirli hale getirdiklerini" ifade etmektedir (2005, s. 227). Destanlar aracılığıyla bir milletin ortak sevinçleri, zaferleri ve başarıları kadar ortak acıları, maruz kaldıkları baskılar ve uğradıkları eziyetler hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Yine destanlardan o milletin ideal kahramanları, normları, onayladığı ve reddettiği davranışları, tarih algısı, dünyaya bakış açısı, düşmanlarına ve komşu milletlere yüklediği anlamlarla imajlar gibi pek çok bilgiye ulaşılabilir.

Türk Dünyası destancılık geleneği bağlamında Kazak destancılık geleneği de hem nicelik hem de nitelik yönünden oldukça zengin olması bakımından Kazak toplumsal belleğinin âdeta bir ansiklopedisi gibidir.

Sözlü kültür ürünleri olan destanların derlenip yazıya geçirilmesi kültürel mirasın kayıt altına alınıp korunması için son derece önemlidir. Elbette destanlar, şairin sanat gücünden doğan telif bir şiir gibi tamamen bir kişinin zihin dünyasına ait bir yaratım süreci geçirmediikleri için teşekkür ettikleri zamandan yazıya geçirilip tasnif edildikleri zamana kadar sürede ağızdan ağza dolaştığı bölgelerden mahalli unsurlar edinir. Destanın anlatılageldiği sürede anlatıcının üslup özelliklerinden ve dünyaya bakış açısından izlerle kazandığı kimlik, başka anlatıcının icrasında yeniden yoğrularak olgunlaşır. Böylece ağızdan çıktığı ilk hâliyle kalması beklenmez, zaten destanlar, sözlü kültürde yaşadığı sürece değişmeye ve gelişmeye devam eder. Bu anlamda Kazak destanlarının derlenmesi konusuna gelindiğinde de ilk derlemelerin geç bir tarih olan 19. yüzyılda başladığı görülür.

Kazak destanlarının derlenmesi faaliyetleri Şokan Velihanov, Vilhelm Radloff, Nikolay İlminsky, Andrey Divayev ve Grigoriy Nikolayeviç Potanin gibi araştırmacılarla başlamıştır (Avezov, 1960, s. 23). 19. yüzyılda Kazak destanlarının halk ağzından derlenip yazıya geçirilerek yayımlanması ve arşivlenmesine ağırlık verilmiştir. Bu ilk derlemelerde sözlü kültür mirasının ortaya çıkarılarak bilim dünyasına kazandırılmasının yanı sıra dil çalışmaları için önemli ölçüde malzeme sağlama amacı da öne çıkar.

20. yüzyıla gelindiğinde Kazak destanlarını derleme faaliyetleri devam ederken elde edilen malzemelerin tasnif edilmesine yönelik çalışmalar da başlar. Böylece Kazak destanlarının sınıflandırılmasıyla ilgili çalışmaların 20. yüzyılda başladığı söylenebilir.

Kazak destanlarının sınıflandırılmasında çeşitli ölçütlerden yararlanılmıştır. Konu, şekil, icra, hacim, destancılık ekolleri, devir gibi pek çok ölçüt arasından konu ölçütünün yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Zira Kazak destanları, konu bakımından oldukça çeşitlidir. Kazak destanlarının konularıyla ilgili bilgilere geçmeden önce Kazak Türkçesinde destan için “jır” (Türkçe kökenli), “epos” (Eski Yunan kökenli) ve “dastan” (Farsça kökenli) terimlerinin kullanıldığını belirtmek gerekmektedir.

Mehmet Aça, Kazak destanlarını oluşum devirlerini göz önünde bulundurarak konularına göre şu şekilde ayırmıştır:

1. Eski dönemlerde oluşan destanlar olarak kabul edilen arkaik destanlar (Kazak Türkçesinde köne epos ya da batırlık ertegi),
2. Daha sonraki dönemlerde oluşan kahramanlık destanları (Kazak Türkçesinde kaharmandık epos, batırlık epos ya da batırlar jırı),
3. Aşk destanları (Kazak Türkçesinde ğaşıktık epos, ğaşıktık jır, liro-epostık jır, liro-epikalık jır, dastan, liro-epos ya da romandık epos),
4. Tarihi destanlar (Kazak Türkçesinde tarihi epos ya da tarihi jır) (2002, s. 48).

Arkaik destanlarda hayali-fantastik olaylar geniş yer tutar. Bu destanlarda anaerki dönemin bir izi olarak başkahramanın kadın olduğu da görülür. Mitik ve masalsı unsurlara sıklıkla rastlanır (Aça, 2002, s. 55). Kulamergen-Coyamergen, Dotan Batır, Er Töstik, Alpamis gibi destanlar bu gruba örnek gösterilebilir.

Kahramanlık destanları, arkaik destanlardan sonraki dönemde oluşmuştur. Arkaik destanlarda rastlanan masalsı ve mitik pek çok unsur, bu destanlarda görülmez ancak olağanüstülükler yer verilir (Aça, 2002, s. 59). Koblandı Batır, Er Targin, Er Kosay, Kambar Batır gibi destanlar bu gruba örnek gösterilebilir.

Kazak destanlarının üçüncü döneminde oluşan aşk destanlarından Türk kaynaklı olanlar ğaşıktık epos, ğaşıktık jır, liro- epos, liro-epostık jır ya da liro-epikalık jır; doğu kaynaklı aşk destanları ise dastan, romandık epos ya da romandık dastan olarak

adlandırılır (Aça, 2002, s. 60). Kazak aşk destanlarından en bilinenleri Kozı Körpeş ve Bayan Sulu, Kız Jibek ve Ayman-Şolpan'dır.

Tarihî destanlar, Kazak destanlarının son döneminde oluşmuştur. Bu destanlarda 18.-19. yüzyıllarda meydana gelen tarihî olaylar ile 1916'daki Kazak bağımsızlık isyanının yansımaları anlatılır (Aça, 2002, s. 61).

Tarihî destanlar, konularını tarihî olaylardan, kahramanlarını tarihte bilinen şahsiyetlerden alan, hayali ve olağanüstü unsurlara az ya da hiç rastlanmayan, gerçeğe uygun bir anlatım tarzına sahip destanlar olarak tanımlanabilir. Kazak destancılık geleneğinde tarihî destanlar, 18. yüzyıldaki Kalmak-Cungar istilalarına karşı verilen mücadelelerde üstün başarılarıyla ön plana çıkan bahadırın etrafında oluşan destanlardır. Kazak tarihî destanlarında başkahramanlar, tarihsel şahsiyetlerdir ve anlatılan olaylar da tarihî olaylara dayanmaktadır.

Tarihî destanlar ile kahramanlık destanları arasında benzerlikler bulunduğu için Kazak destanlarının konularına göre yapılan tasniflerinde tarihî destanların ayrı bir destan türü mü yoksa bahadırılık destanlarının son dönem örnekleri mi olduğu meselesinin ön plana çıktığı görülür.

Kazak destancılık geleneği bağlamında tarihî destanlar meselesinin ele alındığı bu çalışmada araştırmacıların Kazak tarihî destanları hakkındaki görüşleri ortaya konulup eleştiri süzgecinden geçirilmiştir. Sonuç bölümünde kendi tespitlerimize yer verilmiştir.

Kazak Destancılık Geleneği Bağlamında Tarihî Destanlar Meselesi

Kazak folklor araştırmacıları, bahadırılık destanları da kahramanlık konulu olup tarihte yaşanmış bir çekirdek olaya bağlı olarak geliştiğine göre tarihî destanlar diye ayrı bir başlık açmanın gerekli olup olmadığı sorusu üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu alt başlıkta tarihî destanlar meselesiyle ilgili ortaya konulan görüşler ele alınıp değerlendirilmiştir.

Kazak destanlarının sınıflandırmasını içeren ilk çalışmalardan biri Saken Seyfullin'e aittir. Seyfullin, tarihî destanları ayrı bir kategoride değil, bahadırılık destanlarının içinde ele alır. Diğer araştırmacıların tarihî destanlar içinde aldıkları metinleri Seyfullin, bahadırılık destanlarının son dönemlerde oluşan, gerçeğe yakın anlatıma sahip örnekleri olarak değerlendirir (Kaskabasov, 1979, s. 18). 1900'lerin ilk çeyreğinde, destanlarla ilgili çalışmaların sınırlı olduğu bir dönemde ortaya konan bu tespitler, Kazak folklor çalışmaları tarihi açısından önem arz eder. Destanlarla ilgili araştırmalar arttıkça Seyfullin'in tespitlerinin yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Genel Kazak edebiyatının yanı sıra Kazak Halk Edebiyatı üzerine de önemli çalışmaları bulunan Muhtar Avezov, Kazak destanlarını "batırlar jırı", "liro-epos" ve "tarihiy jırlar" olmak üzere üçe ayırır (Avezov, 1960). Batırlar jırı, "bahadırılık destanlar"; liro-epos, aşk destanları; "tarihiy jırlar" ise tarihî destanlar olarak Türkiye

Türkçesine aktarılabilir. “Tarihiy jır” (tarihî destan) terimini ilk kez kullanan araştırmacı Muhtar Avezov’dur. Avezov’un destan tasnifi, tarihî destanların ayrı bir destan türü olarak ele alındığı ilk çalışma olması ve kendisinden sonraki araştırmacıları etkilemesi bakımından çok önemlidir.

Bahadırılık destanlarında bahadırlar, genellikle vatanlarını savunarak halkı düşmanlardan kurtarırlar. Bu tarz destanlarda kopuz ya da dombıra kullanılır. Belli bir nağme ile icra edilirler. Avezov, bahadırılık destanlarında Kazak halkını derinden etkileyen Kalmak kabilelerinin istilalarına karşı Kazak bahadırların mücadelesinin anlatıldığını, hatta zaman içinde Kazak destanlarındaki bütün düşmanların “Kalmak” şeklinde genel bir isim hâline geldiğini belirtir (Avezov, 1960, s. 285). Avezov, Kazak bahadırılık destanlarına örnek olarak Er Targın, Er Sayın, Koblandı Batır, Alpamıs, Kambar Batır destanlarını gösterir.

Avezov, bahadırılık destanlarındaki tarihsel gerçekliğin yazılı tarih belgeleriyle birebir örtüşmediğini, bu destanlarda farklı devirlerden olayların aynı devirde olmuş gibi anlatıldığını ifade ederek (Avezov, 1960, s. 284) bahadırılık destanlarının tarihî destanlardan farkına işaret eder. Çünkü tarihî destanlarda belli bir zaman zarfında geçen hadiselerden söz edilir. Bu husus, tarihî destanlarla bahadırılık destanlarının arasındaki en önemli farklardan biridir.

Muhtar Avezov’a göre tarihî destanlar, 18. yüzyılda Kalmak hükümdarları Kaldan Seren ve Tsevan Rabtan ile Cungar feodallerinin Kazaklara yaptıkları baskınlara karşı Kazak halkının gösterdiği kahramanlık mücadelesi sonucunda ortaya çıkan yeni bir türdür. Bu dönemde gerçekleşen tarihî olayları ve şahsiyetleri anlatma, destancıların öncelikli vazifesi hâline gelir ve destancıyı bahadırılık destanlarında izlediği yoldan farklı bir yola başvurmaya iter. Zira bahadırılık destanlarında her yüzyıldan olayların anlatıldığı bir devirden söz edilirken tarihî destanlarda anlatılan zamanın sınırları bellidir (Avezov, 1960, s. 579). 18. yüzyılda meydana gelen tarihî destanların temeli, Koblandı, Alpamıs ve Targın gibi bahadırılık destanları ile diğer sözlü kültür ürünlerine dayanır (Avezov, 1960, s. 580). Avezov, 18. yüzyılda oluşan tarihî destanları, Kazak destancılık geleneği çerçevesinde oluşan yeni bir destan türü olarak kabul eder. Tarihî destanlarda da bahadırılık destanlarında olduğu gibi Kalmak-Cungarlara karşı yapılan mücadelelerden söz edildiğini belirten Avezov, tarihî destanların ana kahramanlarının özelliklerine dikkati çeker. Tarihî destanlarda Bögenbay, Janibek Batır, Kazıbek Biy, Oljabay, Ötegen gibi tanınmış bahadırlar ve Koykeldi, Moldabay, Tursınbay gibi çoban ya da yilkıcılar¹ destanın ana kahramanıdır. Avezov, kahramanların tasvirinin bahadırılık destanlarındaki gibi olduğunu ifade eder (1960, s. 587). Avezov’un bu destanları yeni bir tür olarak ele almasının tek sebebi yüzyıllarının tespit edilebilmesi değildir. Çünkü bahadırılık destanlarının da yüzyılları aşağı yukarı tespit edilebilmektedir. Bahadırılık destanlarının oluşumu 15.-16. yüzyıllara dayanır. Tarihî

¹ Yilkıcı: At bakıcısı.

destanlardaki kahramanlar, tarihseldir. Adları, hayatları bilinen, toplumda sevilen sayılan kişilerdir. Kişilerin tasvirinde olağanüstü motiflere rastlanmadığını, sadece gerçeklik algısını bozmayacak şekilde mübalağa edildiklerini belirtmek gerekir. Bahadırlik destanlarında ise kahramanların tarihsel şahsiyetlerinin silindiği, farklı devirlere ait olayların tek bir kişiye mal edildiği görülür. En önemli farklardan biri de bahadırlik destanlarında olağanüstü unsurlara yer verilirken tarihî destanlarda olağanüstülüklerin çok az ya da hiç bulunmamasıdır.

Avezov, Kazak tarihî destanlarının 18. yüzyıla sınırlı olmadığını 19 ve 20. yüzyıllarda da meydana gelen tarihî destanlar olduğunu ifade eder. 19. yüzyılda oluşan destanlara Jankoja Batır, Beket Batır, Dosan Batır'ı örnek gösterir (1960).

Kazak destanlarının doğuşunu Kazakların diğer Türk boylarıyla birlikte yaşadığı devirlerde arayan Alkey Margulan, destan tasnifinde Oğuz-Kıpçak destanlarını tarihî devirlere bölmüştür (1946, s. 75-81):

1. Eski devirlerde doğan destanlar (V-XII).
2. Tarihi devirlerde doğan destanlar (XIII-XIV).
3. Nogaylı destanları (XV-XVI).
4. Cungar istilacılarına karşı verilen mücadeleler doğrultusunda doğan destanlar (XVIII).
5. İç çatışmalar ve hanlara karşı mücadeleleri anlatan destanlar.
6. Sovyet zamanında doğan destanlar.

Naciye Ata Yıldız, Margulan'ın tasnifindeki bütün maddelerde tarihî devirler olduğu için ikinci maddedeki "Tarihî devirlerde doğan destanlar" adlandırmasının anlaşılmağına sebep olduğunu ve farklı bir adlandırmaya ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Bunun dışında tasnifi isabetli bulan Ata Yıldız, tasnifin Kazak destanlarının yanı sıra Kırgız ve kısmen Özbek, Tatar, Başkurt, Türkmen destanları için de geçerli olduğunu belirtir (Ata Yıldız, 2015, s. 283). Margulan'ın 1946 tarihli destan tasnifi, bahadırlik destanlarını tarihî devirlere ayıran bir çalışma olması bakımından önemlidir ancak bazı maddelerde sadece tarihî devri vermekle yetinirken bazı maddelerde destanların içeriklerine vurgu yapılmış olması tasnifin tutarlılığını zedelemektedir. Margulan'ın tasnifinde tarihî destanları nasıl ele aldığına bakıldığında ise tarihî destanları bahadırlik destanlarının içinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında tarihî destanların incelenmesi ve yayımlanması çeşitli sansürlere maruz kaldığı, bazen de topyekûn yasaklandığı için, araştırmacılar, değerlendirmelerini sınırlı metinlerle yapmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Margulan da çalışmasını bu şartlar altında ortaya koymuştur. Sovyetler Birliğinin son yıllarında yasakların esnetilmesiyle tarihî destanların özellikleri daha iyi anlaşılmıştır.

Malik Gabdullin, 1958 tarihli çalışmasında destanları "batırlar jırı" ve "lir-epostık jırlar" şeklinde ikiye ayırır. Gabdullin, bahadırlik destanlarının doğuşunu Kazak halkı diye bir adlandırmanın olmadığı devirlerde dağınık hâlde yaşayan Üysin,

Kanlı, Kerey gibi kabilelerin bağımsızlık mücadelelerinde gösterdiği kahramanlıkların halk arasında destan, efsane, hikâye şeklinde anlatılmasına dayandırır ve bu destanların teşekkül devrini Kazak tarihinde önemli hadiselerin meydana geldiği 14-18. yüzyıllar arası olarak kabul eder. 18. yüzyılda Kalmaklarla yapılan savaşların da bu destanların doğuşunda etkili olduğunu ifade eden Gabdullin, bu durumu bahadırılık destanlarındaki konuların çeşitlilik kazanması olarak değerlendirir (1996, s. 167). Gabdullin, bahadırılık destanlarına Alpamış, Koblandı Batır, Er Targın gibi destanları örnek gösterirken 18. yüzyılda oluşmuş Abılay Han, Oljabay, Janibek gibi destanlardan hiç söz etmemiştir.

Kazak folklorist Sabit Mukanov da Seyfullin ve Gabdullin gibi tarihî destanları ayrı bir tür olarak değil, bahadırılık destanlarının içinde ele alır (Kaskabasov, 1979, s. 19).

K. Jumaliyev, tarihî destanları ayrı bir destan türü olarak kabul eder. Jumaliyev, bahadırılık destanlarında tarihsel olaylarla hayal unsurlarının iç içe; tarihî destanlarda vakaların ve kişilerin gerçeğe daha yakın, hayal unsurlarının ise az olduğunu ifade eder. Her iki destan türünde de tarihî vakaların destanın temelini oluşturduğunu söyleyen Jumaliyev, kahramanlık destanları (epostık jır) ile tarihî destanlardaki (tarihiy jır/tarihiy poema) kahraman tipolojisine dikkat çeker. Kahramanlık destanlarında kahramanın ok ya da kılıç işlemez, suda batmaz, ateşte yanmaz gibi kerametleri vardır. Tarihî destan kahramanları ise çok güçlü olmalarına rağmen ok isabet ettiğinde vurulurlar, kılıçla kesilebilirler. Bu anlamda sıradan, hayatın içinden insanlardır. Dil bakımından da aralarında farklar bulunduğunu ifade eden Jumaliyev, bunu destancıların aldıkları eğitimin farklılığı, zaman içinde dünyayı algılayış biçimlerinin değişmesi gibi etkenlere bağlamaktadır (1958, s. 220-221). Jumaliyev'in tarihî destanlarla bahadırılık destanları arasındaki farklara dair tespitleri tarihî destanların temel özelliklerini tam anlamıyla ortaya koymaktadır.

Esmagambet Ismayılov, ilk çalışmalarında tarihî destanları bahadırılık destanlarının içinde ele almış, daha sonra görüşleri değişmiştir. Ismayılov, tarihî destanları bahadırılık destanlarıyla “toplumsal konulu lirik şiirler” (elevmettik lirika) diye adlandırdığı tarihî şiirler arasında bir geçiş olarak kabul eder (Kudaybergenov, 1990, s. 237). Ona göre tarihî destan, bahadırılık destanından daha önce meydana gelmiştir. Tarihî olayların halkta bıraktığı etki soğumadan, ne kadar erken anlatılmaya başlarsa destanda bahadırılık destanı unsurları o kadar az, gerçekçi öğeler ise o kadar baskın olur. Bahadırılık destanlarının temelinde de bahadırın hayat öyküsü yatar ancak bu destanlar, yüzyıllarca dilden dile dolaştığı için bunlarda tarihî olayların izleri silinmiştir. Ismayılov'a göre bahadırılık destanları, geçmişte yaşanmış tarihî bir olay esasında oluşmuş bir şiir (öleñ) ve hikâyenin birike birike büyük bir destana dönüşmesiyle oluşur. Bu şiir ve hikâyeler, zaman geçtikçe hayal unsurlarıyla süslenip bezenerek ilk yaratıldığı hâlden uzaklaşıp bahadırılık destanına evrilir

(Kudaybergenov, 1990, s. 240). Araştırmacının bahadırılık destanlarını, destan oluşum sürecinin son halkası olarak tanımladığı görüşü son derece yerindedir.

Tarihi destanları tarihî şiir (ölen) ile bahadırılık destanlarının arasındaki geçiş türü olarak kabul eden bir başka araştırmacı, Rus filolog Nina Sergeyevna Smirnova'dır. Smirnova, 1968 yılındaki çalışmasında tarihî destanları ayrı bir destan türü olarak değerlendirir. Kazak filologlardan Beysenbay Kenjebayev de tarih ile destanın her zaman aynı olmadığını göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizerek tarihî destanları ayrı bir tür olarak ele alır (Kudaybergenov, 1990, s. 237). Smirnova ve Kenjebayev'in tarihî destanları ayrı bir destan türü olarak değerlendirmesi, tarihî destanlar üzerinde çalışmaların yoğunlaştığını ve araştırmacıların görüşlerinin bu noktada birleşmeye başladığını göstermektedir.

Kazak folkloristlerden Seyit Kaskabasov, tarihi destanları, bahadırılık destanları ile tarihî şiirlerin arasında bir tür olarak değerlendirir. Kaskabasov'a göre tarihî olaylar sonucunda halk arasında tarihî şiirler doğar. Bu şiirlerde söz edilen hadiseler birleşerek tarihî destanları meydana getirir. Tarihi destanların üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra, bu destanlar yine büyük bir olayla ilişkili olarak bahadırılık destanına dönüşürler. Ona göre Abılay, Esim, Kabanbay, Oljabay hakkındaki destanlar bahadırılık destanına henüz dönüşmemiştir. Kazak folklorunda tarihî destan diye ayrı bir tür olduğunu kabul etmek gerektiğini ifade eden Kaskabasov, bunlara "kenje epos" (yeni destan) demenin doğru olmadığını belirtir. Bahadırılık destanları ile tarihî destanların ana teması "Kalmaklara karşı mücadele" olduğundan Kazaklarla Kalmaklar arasındaki savaşı göstermek için yeni bir destan türü yaratmanın gereği var mıydı, sorusunun akla geldiğini söyleyen yazar; Abılay, Oljabay, Kabanbay gibi destanların 18. yüzyılda peyda olmadığını ifade eder. Bu devirde söz konusu olaylarla ilgili sadece efsaneler ve şiirler doğmuştur. Bunların tarihî destan hâline gelmesi 19. yüzyıldır. 18. yüzyılda "Karatavdın basınan köş keledi" (Karatav'ın başından göç gelir), "Kalmak kırılğan" (Kalmakların kırılması) gibi tarihî şiirlerin yanı sıra Abılay ve bahadırları hakkında da çeşitli efsane, hikâye ve şiirler yaratılmış olması şüphesizdir. Şokan'ın bunları 19. yüzyılın ikinci yarısında derlediği düşünüldüğünde bu anlatıların hadiselerden çok sonra ortaya çıktığı anlaşılabilir. Zaten destancılar da anlatılarında bunların eski zamanlarda geçtiğini söylerler. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında bunlar toplanıp edebî metin hâline getirilerek yani tasnif edilerek tarihî destana dönüştürülmüştür (Kaskabasov, 1979, s. 28-30). Kaskabasov, Kazak tarihî destanlarının oluşumlarını izah ederken destanların oluşum safhalarına dikkat çekerek tarihî destanlarla bahadırılık destanlarını bir bütün hâlinde ele alır. Kaskabov'a göre tarihî destanları ayrı bir tür yapan unsurlar, yakın bir tarihte teşekkül etmelerinden ileri gelir.

Kaskabasov'a göre destanların tekâmülünü şu şekilde özetlemek mümkündür:

tarihî şiir → tarihî destan → bahadırılık destanı

(tarihiy öleñ)

(tarihiy jır)

(batırlar jır)

Günümüze ulaşan çoğu bahadırılık destanının tekâmül safhasının bu şekilde olduğunu ifade eden Kaskabasov, bütün bahadırılık destanlarının böyle oluşmadığını, bahadırılık destanlarının oluşumunda mit, efsane, masal gibi türlerin de etkili olabileceğini, hatta bazı destanların doğrudan bu türlerden dönüştüğünü de unutmamak gerektiğini belirtir (Kaskabasov, 1979, s. 29). Kaskabasov'un görüşleri, destanların oluşumunu açıklaması bakımından dikkate değerdir.

Avezov'un tarihî destanları ayrı bir tür olarak değerlendirmesi ile Kaskabasov'un işaret ettiği hususlar birbirine zıt değil, tamamlar niteliktedir. Şöyle ki, her iki bilim insanı da 18. yüzyıldaki olaylara dayanarak 19. yüzyılda oluşan Kazak tarihî destanlarının son dönemlerde teşekkül eden destanlar olduğunu ifade edip bunları ayrı bir kategoride ele alır. Kaskabasov, Avezov'dan farklı olarak meseleyi, destan oluşum aşaması bakımından değerlendirir ve tarihî destanların bahadırılık destanlarının oluşum sürecinde bir geçiş aşaması olduğu kuramını ortaya koyar. Kaskabasov, bahadırılık destanlarının çoğunun, tarihî destandan evrildiğini düşündüğü için kavram olarak tarihî destanları yeni destanlar şeklinde adlandırmayı doğru bulmamaktadır. Yoksa Abılay Han, Kabanbay Batır, Rayımbek gibi tarihî destan örnekleri teşekkül ettikleri devir bakımından yeni destanlardır.

Kazak folkloristlerden Rahmankul Berdibayev, Kazak destanlarını “köne epos” (eski destan), “kaharmandık epos” (kahramanlık destanı), “gaşıktık epos” (aşk destanı) ve “tarihiy jır” (tarihî destan) olmak üzere dört gruba ayırır (1982). Aça'nın yukarıda verilen tasnifinin de Berdibayev'e dayandığı görülmektedir.

Berdibayev, tarihî destanların tarihî vakaları epik gelenek bağlamında anlatarak topluma öğüt verme niyetiyle doğduğunu ifade eder. Bu tür destanlarda tarihî vakaların temel esasları ile aşamalarının saklandığını ve tarihte bilinen kişilere yer verildiğini belirtir. Bunları Kaskabasov'un söylediğinin aksine “kenje epos” yani “yeni destan” olarak nitelendiren Berdibayev, tarihî destanlarda eski klasik destanda rastlanan merkezdeki kahramanı üstün tutup övmek gibi bazı özelliklerin korunmasının yanı sıra kendine has yenilikleri de bulunduğunu vurgular (1982, s. 198-199). Kazaklara ait çok fazla tarihî destan olduğunu ifade eden Berdibayev, örnek olarak 18. yüzyıldan Abılay Han, Kabanbay Batır, Böğembay, Şakşak ulı Er Janibek, Oljabay Batır, Sırım Batır destanlarını; 19. yüzyıldan ise Kazakistan'ın genelinde bilinen İsatay-Mahambet, Beket, Jankoja, Dosan destanlarını ele almıştır (1982).

Sultangali Sadırbayev, Kazak destanlarını aşk destanları (liro-epostık jırlar), bahadırılık destanları (batırlar jır), tarihî destanlar (tarihiy jırlar) olmak üzere üçe ayırır (Sadırbayev, 1990). Sadırbayev, tarihî destanları şöyle tanımlamaktadır: “Tarihî destan deyince tarihte yaşamış, tarihin dönüm noktalarında kahramanlıklar göstermiş, halkın birliği ve bütünlüğüne büyük katkıları olan Tavke, Abılay (han olmadan önceki dönemleri), Arkalık, Barak, Bayan, Baysayit, Bögenbay, Jalbur, Jalantös, Jankoja,

Janibek, Oljabay, Karasay, Ötegen, Rayımbek, Suranşın, Savrık, Sırım ve Töle Biy'in adlarına ilişkin destanları sayıyoruz. Bunlar Kazak folklorunun altın hazinesidir." (Sadırbayev, 1990, s. 33). Sadırbayev'in tarihi destanları ayrı bir tür olarak değerlendirmesi dikkate değerdir.

Kazak folkloristlerden Avelbek Konıratbayev, Türk boylarının ortak geçmişini göz önünde bulundurarak Kazak destanlarını köken ve tür bakımından ona ayırır

1. Masalsı destanlar: Er Töstik, Kula Mergen gibi.
2. Türk Kağanlığı devrinde doğan vakayiname tarzındaki destanlar: Orhun Yazıtları, Kül Tigin anıtındaki şiirler.
3. Oğuz Destanı: Korkut Ata Kitabı, Oğuzname.
4. Boy destanları: Alpamıs, Koblandı gibi.
5. Lirik destanlar: Kozi Körpeş ve Bayan Sulı, Kız Jibek.
6. Nogaylı Dönemi destanları: Orak-Mamay, Karasay-Kazi.
7. Tarihi destanlar: Beket Batır, Dosan Batır, 1916 Yılı Destanları.
8. Doğu destanları: Rüstem Destanı gibi.
9. Yaratıcısı belli olan destanlar: Espembet, Ötegen Batır gibi.
10. Sovyet Dönemi destanları: Amangeldi, Tölegen ile ilgili destanlar (1991, s. 133).

Konıratbayev, masalsı destanlar olarak arkaik destanlardan söz etmektedir. Bu destanlarda mit ve masal unsurlarına geniş ölçüde yer verilir. İkinci maddede belirtilen Orhun Yazıtlarındaki şiirlerle üçüncü maddedeki Oğuz Destanı, Kazak destancılık geleneğinin Türk Dünyası destancılık geleneği bağlamında ele alındığını göstermektedir. Dördüncü maddede boy destanları olarak verilen örnekler, Kazak bahadırılık destanlarıdır. Sonraki aşama aşk destanlarıdır. Nogaylı ve tarihi destanlardan sonra doğu destanlarına geçilmiş olması, tasnifte destanların teşekkül ettikleri devirlerin esas alındığını göstermektedir. Konıratbayev'in tarihi destan meselesi hakkındaki görüşlerine gelindiğinde söz konusu destanları ayrı bir tür olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Konıratbayev, tarih ile destanı birbirinden ayrı düşünmemek gerektiğinden yola çıkarak tarihi destanların, tarihi her yönden ele aldığı için zorluklar barındırdığını ifade eder. Eski devirlerdeki Türk boylarının tarihini yazarken destan, masal, etnogenez, şecere, dil ve şiir malzemelerinden faydalanmak gerektiğinin altını çizer (1991, s. 134). Konıratbayev'in tarih yazımında yazılı kaynaklarla birlikte sözlü kaynaklardan da yararlanmak gereğini vurgulaması önemlidir. Konıratbayev, tarihi destanların değerlendirilme ve inceleme sürecinin zorluğundan söz ederek diğer araştırmacıların söylediklerinden farklı bir bakış açısı ortaya koyar.

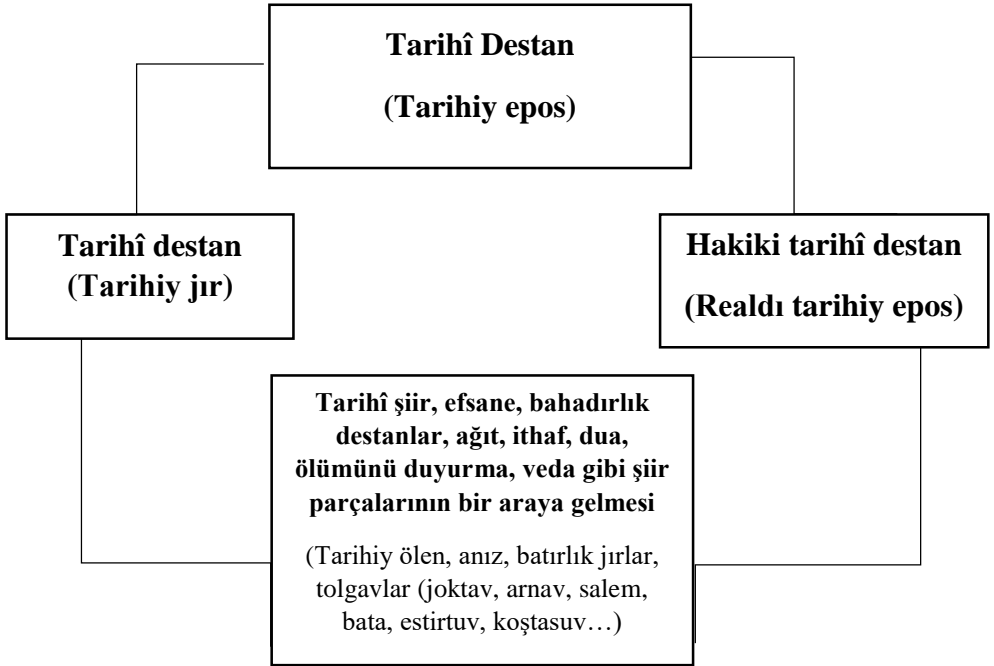
Kazak folkloristlerden Şakir Ibrayev, tarihi destanları bahadırılık destanlarından ayrı bir kategoride değerlendirir. Ibrayev tarihi destanları, bahadırılık destanlarının gerçeği tasvir etme usulüne dayanarak tarihi gelişmelerin yaşandığı dönemde

kalıplaşan yeni ölçü ve kurallara göre derlenmesinden sonraki aşama olarak görür. Tarihî destanların yeni bir tür olduğunu ancak destan geleneğinden bağımsız düşünmenin mümkün olmadığını ifade eder (Ibrayev, 1993, s. 28). Sözlü gelenek devam ettiği sürece yeni anlatıların oluşması da kaçınılmazdır. Anlatılar yeni olsa da gelenek köklüdür ve esasları, kaideleri yüzyıllar içinde yoğrulmuştur. Bu anlamda Ibrayev'in dediği gibi yeni oluşumları, özellikle de tarihî destanları sözlü gelenekten ayrı değerlendirmek yanlış olur.

Berik Serikbayulı Rakım, Kazak tarihî destanlarını üçe ayırır:

1. Kazakların 18. yüzyıldaki millî bağımsızlık hareketinden doğan tarihî destanlar (jır).
2. 19. yüzyıldaki sömürge siyasetine karşı mücadeleyi anlatan tarihî destanlar (jır).
3. 1916 yılındaki millî bağımsızlık isyanı hakkındaki tarihî şiir (öleñ) ve destanlar (jır) (Rakım, 1999, s. 40).

Rakım, tarihî destanların epik geleneğin yeni bir süreci olduğunu düşünür. Ona göre tarihî destanların oluşum şeması şu şekildedir (Rakım, 1999, s. 41):

Yukarıdaki tabloda “tarihiy jır” terimiyle 18. yüzyıldaki, “realdı tarihiy epos” terimiyle de 19-20. yüzyıldaki destanlar kastedilmektedir. Her iki dönem de epik gelenek bağlamında oluşturulan çeşitli halk şiirlerinin birleştirilmesinden meydana

gelmiş ve genel bir “tarihiy epos” başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Rakım’ın Kaskabasov ve Ismayılov gibi bilim insanlarının koyduğu teorilerden yola çıktığı anlaşılmaktadır.

B. V. Azibayeva, Kazak destanlarını beşe ayırır:

1. Eski destanlar (köne epos)
2. Kahramanlık destanları (kaharmandık epos)
3. Aşk destanları (gaşıktık-romandık epos)
4. Tarihi destanlar (tarihiy epos)
5. Doğru edebiyatından gelen destanlar (dastandık epos) (Azibayeva, 2014, s. 12).

Tarihi destanları ayrı bir grupta değerlendiren Azibayeva, tarihi destanların diğer destanlardan farklarını şu şekilde açıklar: 1) Tarihi destanlarda kahramanın destansı hayatı değil, tarihte yeri ve önemi olan bahadırların, hanların ve komutanların toplanıp sayısız düşmana karşı korkusuz mücadelesi anlatılır. 2) Tarihi destanların tamamına yakınında ana kahramanlar; tarihte yaşamış, adı sanı belli olan, halka unutulmaz hizmetleri dokunmuş hanlar, bahadırlar, komutanlar ve savaşta yiğitlik gösterip öne çıkan kişilerdir. 3) Tarihi destan kahramanlarını kahramanlık destanlarındaki bahadırlardan ayıran önemli farklardan biri de gündelik hayatta rastlanabilecek şekilde tasvir edilmeleridir (Azibayeva, 2014, s. 71). Sözü edilen farklılıklar pek çok araştırmacının üzerinde görüş birliği yaptığı hususlar olup tarihi destanların ana çizgilerinin belirlenmesi açısından dikkate değerdir.

Sonuç

Seyfullin, Margulan, Gabdullin ve Mukanov tarihi destanları ayrı bir destan türü olarak değerlendirmemektedir. Destan çalışmalarının ilk yıllarında tarihi destanlarla ilgili metinlerin tam olarak bilinmemesi ve Sovyetler Birliği zamanında tarihi destanların yayımlanmasının yasaklanması gibi etkenler, araştırmacıların görüşlerinin bu doğrultuda şekillenmesine neden olmuştur.

Avezov, Jumaliyev, Ismayılov, Smirnova, Kaskabasov, Berdibayev, Sadırbayev, Konıratbayev, İbrayev, Rakım ve Azibayeva, tarihi destanların ayrı bir destan türü olduğunu belirtirler. Avezov’la başlayan süreçte tarihi destanların mahiyeti anlaşılmaya başlamıştır. Araştırmacılar arasında bunların yeni oluşan destanlar oldukları konusunda görüş birliği bulunur ancak yeni bir destan türü olarak ele alınması hususunda farklı düşünceler vardır. 18. yüzyıldaki olaylara bağlı olarak 19. yüzyılda teşekkül eden tarihi destanlar, sözlü gelenekte 20. yüzyılda da anlatılmaya devam eder. Söz konusu destanların henüz iki yüzyıllık bir geçmişi olması, bu destan örneklerinin yeni olduklarını gösterir.

Kaskabasov’un, tarihi destanların, oluşum safhası bakımından bahadırılık destanlarından önceki evre olduğu düşüncesine katılıyoruz ancak bu durum, ikisinin aynı tür içinde ele alındığı anlamına gelmemektedir. Tarihi destanlar, uzun yıllar sözlü

gelenekte anlatılmaya devam edildikleri takdirde içlerine hayal unsurlarının eklenmesiyle bahadırılık destanlarına dönüşebilirler. Kazak destancılık geleneğindeki tarihî destanlarda bu süreç tamamlanmamıştır.

Tarihî destanlar, tarihte toplumu derinden etkileyen olaylar sonucu oluşan tarihî şiirlerin birleşerek başka olaylarla genişlemesi ve bir destancı tarafından tasnif edilmesiyle oluşur. Bahadırılık destanları da bu şekilde ortaya çıkar ancak uzun yıllar önce teşekkül ettikleri için zaman içinde olağanüstü unsurların eklenmesiyle gerçeklikten uzaklaşmışlar ve tarihsel nitelikleri zayıflamıştır. Tarihî destanlarda ise olaylar ve şahıslar gerçeğe uygundur, hayal unsurları azdır. Çünkü olayların üzerinden çok uzun zaman geçmediği için halk üzerinde bıraktıkları tesir henüz soğumamıştır.

Kendine has özellikler barındırdıkları için tarihî destanların destan tasniflerinde bahadırılık destanlarından farklı bir grupta, ayrı bir destan türü olarak değerlendirilmeleri gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynaklar

- Aça, M. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ata Yıldız, N. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Avezov, M. (1960). *Kazak Halkının Avız Adebieti* (Cilt 1). Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyasının Basması.
- Azibayeva, B. U. (2014). *Kazak Eposunun Süjjetleri- Süjjet Kazahskogo Eposa: Monografiya*. Almatı: Muhtar Avezov Atındağı Adebiet Jene Öner Institutı (Servise Press).
- Berdibayev, R. (1982). *Kazak Eposı (Janrlık Jane Stadiyalık Maseleler)*. Almatı: Kazak SSR'inin Gılım Basması.
- Berdibayev, R. (1995). *Epos- El Kazınası*. Almatı: Ravan Basması.
- Ekici, M. (2005). Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış. G. Gülsevin, & M. Arıkan içinde, *Fikret Türkmen Armağanı* (s. 225-229). İzmir: Kanyılmaz Matbası.
- Gabdullin, M. (1996). *Kazak Halkının Avız Adebieti* (4 b.). Almatı: Sanat.
- Halbwachs, M. (2019). *Hafızanın Toplumsal Çerçveleri* (2. b.). (B. Uçar, Çev.) Ankara: Heretik Yayınları.
- Ibrayev, Ş. (1993). *Epos Alemi- Kazaktın Batırlık Jırlarının Poetikası*. Almatı: Gılım Basması.
- Ismayılov, E. S. (1956). *Akındar (Jambil jane Halk Akındarının Şımarğası Tuvralı Monografiya)*. Almatı: Kazakistan Memlekettik Körkem Adebiet Basması.
- Jumaliyev, K. J. (1958). *Kazak Eposı men Adebiet Tarihünün Maseleleri* (Cilt 1). Almatı: Kazaktın Memlekettik Körkem Adebiet Basması.
- Kaskabasov, S. (1979). Tarihiy Jırlardın Zerttelüvi men Janrlık Sipatı. R. Berdibayev içinde, *Kazak Tarihiy Jırlarının Maseleleri* (s. 13-30). Almatı: Kazak SSR'inin Gılım Basması.
- Kendirbayeva, G. (1994). Folklore and Folklorism in Kazakhstan. *Asian Folklore Studies*, 97-123.

- Konıratbayev, A. (1991). *Kazak Folklorının Tarihi*. Almatı: Ana Tili .
- Kudaybergenov, E. (1990). E. Ismayılov Enbekterindeki Tarihiy Jır Maseleleri. Z. Seyitjanov (Dü.) içinde, *Folklor Şındığı* (s. 236-247). Almatı: Kazak SSR'inin Gılım Baspası.
- Margulan, A. (1946). *O haraktere i istoričeskoy obuslovlennociy Kazahsogo eposa*. İzvestiya AN Kaz. SSR. Ser. İstoriç.
- Rakım, B. S. (1999). *Tarihiy Epos Tabigatı: Kazak Tarihiy Jırlarının Poetikası*. Karagandı: Karmuv Baspası.
- Sadırbayev, S. (1990). *Kazak Halık Adebıyeti*. Almatı: Ravan.